

An Exploration and Elucidation of Islamic Pottery in Buzhgan City during the Early and Middle Islamic Periods

Mahdiye Rahmati¹
Hassan Hashemi Zarjabad³

Abed Taghavi²
Hassan Basafa⁴

Received: 24/4/2024

Accepted: 10/6/2024

Introduction

The eastern region of Iran, specifically Khorasan, played a pivotal role in the cultural, economic, and political developments of the Islamic era, particularly during the first to middle centuries. The region's rich cultural heritage, including its pottery, can be studied through the analysis of remaining data. The Jam Plain, supported by written sources and archaeological findings, has been a significant contributor to the region's historical developments. Specifically, the city of Buzhgan (also known as Buzghan) has been identified as an important urban center situated on the ancient trade route connecting Neyshabur to Herat. The examination of pottery findings is crucial in archaeology, as it enables the reconstruction of chronology and the determination of historical periods.

In this context, the typological analysis of pottery from the first and middle Islamic centuries is essential for understanding the formation and development of Buzhgan. This study aims to address fundamental research questions, including the identification of typology and production methods, chronology, and the significance of Buzhgan in the broader historical context. Employing a mixed-methods approach combining field and library research, this study utilizes a descriptive-analytical and comparative methodology. Preliminary findings from the analysis of pottery pieces

1. Doctoral Student of Archeology, Department of Archeology, University of Mazandaran, corresponding author: mahdiye.rahmati@gmail.com. <https://orcid.org/0009-0007-9514-8364>

2. Assistant Professor, Department of Archeology, University of Mazandaran, abed.taghavi@umz.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Archeology, University of Mazandaran, h.hashemi@umz.ac.ir <https://orcid.org/0000-0002-7115-2859>

4. Associate Professor, Department of Archeology, University of Neyshabur, basafa@neyshabur.ac.ir <https://orcid.org/0000-0001-5390-6197>

COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

have provided valuable insights into the pottery cultures, cultural periods, and evolutionary dynamics of the Jam basin. The diverse species and production technologies evident in Buzhgan's pottery art can be interpreted within the framework of the region's pottery tradition.

Research Methods

The data utilized in this study was collected through a systematic and painstaking archaeological approach, incorporating both fieldwork and documentary research. The research design consisted of two stages: first, fieldwork was conducted in Buzhgan, followed by a comparative analysis of the samples to establish a relative chronology. This involved comparing the findings with prominent ceramic centers in eastern Iran. Additionally, key historical and geographical sources were consulted to provide a comprehensive understanding of urban developments.

Findings

The ceramic samples collected from the systematic excavation of Buzhgan were categorized based on variables such as type of piece, manufacturing technique, quality of construction, firing temperature, decoration type, clay body color, glaze color, and type of mixture. Furthermore, the Buzhgan ceramics can be broadly classified into six groups: rim, body, base, foot, handle, and lid, with the body accounting for the largest proportion. Following this, the base, rim, handle, and lid account for the remaining proportions. In terms of manufacturing techniques, considering Buzhgan's Islamic period, most pieces were wheel-thrown, with hand-building and coiling methods also being employed. The ceramics were produced in advanced kilns, and the clay bodies were well-fired, suggesting that Buzhgan was an important production center during the Islamic period, particularly during the Seljuk and Khwarazmian periods. Regarding the typology of the Buzhgan ceramics, the primary variables were glaze type, design motif, and decoration style. Based on these variables, the ceramics can be broadly categorized into two main groups: unglazed and glazed wares. Unglazed ceramics typically served daily functions and were often found in residential areas and daily life spaces. The unglazed ceramics can be further divided into two categories: plain unglazed and decorated unglazed wares. The plain unglazed ceramics include simple, undecorated ceramics, while the decorated unglazed ceramics feature engraved, stamped, or molded designs. The glazed ceramics, on the other hand, can be classified into two categories: simple glazed and ornate glazed wares. The ornate glazed ceramics feature intricate designs, including underglaze painting, overglaze painting, and luster techniques. Notably, the glazed ceramics with geometric and floral patterns, which are characteristic of Islamic ceramic art, were also found in Buzhgan. The presence of these ceramics suggests that Buzhgan was an important center for ceramic production during the Islamic period.

Conclusion

The Jam region, due to having suitable infrastructures for development, has been a suitable place for human gatherings since ancient times. The city of Buzhgan is considered one of the key cities of the Islamic period in the region, but unfortunately its remains have been severely affected by post-settlement processes. However, systematic archaeological studies of the Buzhgan area have yielded valuable information about its urban life. Various types of pottery have been obtained in this city, and comparative iconography shows that urban life existed in the early and middle Islamic centuries. Based on studies of pottery collections from the early to seventh centuries, main types of pottery such as plain pottery (without glaze or decoration), plain decorated pottery (without glazed decoration), plain incised pottery, and molded decorated pottery can be distinguished. These types, except for molded pottery which was popular in the Seljuk period, have been used in most Islamic periods. Floral and incised motifs under plain glaze spread in the first to fifth centuries and single-colored glazed examples, such as turquoise, black ink, golden enamel, and blue and white in the middle centuries, are datable. Additionally, Buzhgan was developed in the early Islamic centuries alongside the city of Nishapur, and flourished in its cultural zone and played an important role in communication with Herat. Other pottery types indicate its flourishing in the middle centuries. The overall evidence from archaeology, along with historical sources, shows that Buzhgan has been a stable city and has had an influence on the historical developments of Islamic cities in eastern Iran alongside important cities like Neyshabur and Herat.

Keywords: Islamic Archeology, Khorasan, Buzhgan, Pottery art, Dasht Jam.

References

- Afzali, Z., & Khaledian, S. (2023). Goneshenasi va gahnegari yafteh-haye sofali movahete Bagh-Bamid Sirjan az sad'ha-ye avvalieh eslami ta sad'ha haftom hijri qamari [Typology and chronology of pottery findings in the Bagh-Bamid site of Sirjan from the Early Islamic centuries to the thirteenth century AD]. *Journal of Archaeological Studies*, 15(1), 1-27. [In Persian]
- Alizadeh, A., (2004). Nazariye va amal dar bastanshenasi [Theory and practice in archaeology]. *Gozareshhaye Bastanshenasi* (3), Tehran: Research Institute of Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Alizadeh, K. (2002). Mo'arrefi raveshe sabt va zabt ashya' dar yek barrasi bastanshenakhti [Introducing the method of recording objects in an archaeological investigation]. *Bastan Pazhoi*, 9(1): 1-11. [In Persian]
- Amirhajloo, S., & Saghaei, S. (2019). Gostareshe va tanavvo'e gonah-haye sofal doran Eslami dar sokoonat-haye dasht Narmashir [Distribution, continuity and diversity of islamic ceramics in the settlements of Narmashir plain], Kerman. *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran*, 8(19), 207-226. [In Persian].
- Ataie, M. Mosaviehaji, S. R., & Koulabadi, R. (2012). Sofal manqoosh golabeh'i (Anva', gostardagi, tarikh gozari [Illumed ceramic vases (Types, extent, dating)], *Negare*, 7(23): 71-88. [In Persian].
- Atbi, M A. J. (1995). *Tarikh-e Yamini* (N. Z. Jarfadghani. Trans). Corrected by Jafar Shaar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian].
- Bakhtiari Shahri, M., Mortezaei, M., & Shabani Samghabadi, R. (2014). Pazhoheshi piramoon-e joghرافیای تاریخی، فرهنگی-ی ناهیه‌ی تووس در چهار قرن نخستین اسلامی با استناد به اسناد تاریخی و متون تاریخی [A historical-geographical study of the Toos region in the first four centuries of Islam, based on archaeological data and historical texts]. *Journal of Greater Khorasan*, 6(21), 30-11. [In Persian]
- Basafa H., & Rahmati M. (2015). Analyzing the cultural urban landscape of Neyshabur city in the early and middle Islamic periods: A case study of Buzhgan city, based on written records. *Journal of Historical Society*, 7(1) :263-276 [In Persian]
- Choubak, H. (2012). Sofalineh-haye dorehan Eslami shahr-e kohan Jiroft [Islamic pottery of ancient city of Jiroft]. *Journal of Archaeological Studies*, 4(1), 83-112. [In Persian]
- Dark, Ken. R. (2000). *Theoretical archeology* (K.Abdi. Trans). Tehran: Academic Publishing Center. [In Persian]
- Forghani, M. F. (2006). *Tarikh-e esma'ilian-e qahestan [History of the Ismailis of Qohestan]* (Vol. 1). Tehran: Association of Cultural Artifacts and Honors. [In Persian]
- Gerdrazi, A. Z., (1995). *Zain al-Akhbar*, correcting and dealing with Abdul-Hai Habibi, Tehran: Dunyay Ketab. [In Persian].
- Ghafarpoor, L. (2011). *Consideration and Analysis of Archaeology of Earth wares in Islamic Shadiakh Area of Nishabur*, Literature and Human since, University of Mohaghegh Ardabili. [In Persian].

- Grubb, E. (2005). *Islamic pottery. A selection of ten volumes from the collection of Islamic art*. C7. Compiled and edited by Nasser Khalili (Farnaz Zahiri, Trans.). Tehran: Karang. [In Persian]
- Haerink, E. (1997). *Iranian pottery in the Parthian period*. (Hamide Chobak, Trans), Tehran: Cultural Heritage Organization of the country. [In Persian]
- Hafez Abro, A. (1991). *The historical geography of Khorasan in the history of Hafez Abro*, (Gholamreza Varharam. Trans.) Tehran. [In Persian]
- Hosseini, H. (2006). *Archaeological investigation of the Islamic site of Tabran Tos: The status of architectural and pottery arts* (Ph. D thesis). Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Tarbiat Modares University, Iran. [In Persian]
- Ibn Hawqal. (1987). *Surat al-arz*, Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Ibn Khordadbeh. (1992). *Masalek va al-Mamalek*, (S. Khakrend, Trans.) Tehran: Mirase Melall. [In Persian].
- Ibn-Faqih Hamdani, Abu Bakr. (1970). *Mokhtasar Al-boldan* (H. Masoud, Trans). Tehran: Iran Culture Foundation. [In Persian]
- Ibn Hawqal, A. (1966). *Surat al-Ardh* (J. Sha'ar, Trans.). Tehran: Bonyad Farhang Iran.
- Kambakhsh Fard, S. (1970). *[Excavations of Neyshabur and Iranian pottery in the 5th and 6th centuries AH]*. Tehran: Ministry of Culture and Art. [In Persian]
- Kambakhsh Fard. S., (2000). *Pottery and pottery in Iran (from the beginning of the Neolithic to the modern era)*. Tehran: Phoenix. [In Persian]
- Kameshki, N. and Amirhajlo, S. (2018). Examining molded pottery of the Seljuk period in the ancient Bam citadel exhibition. *The 4th National Archeological Conference of Iran*, Birjand University. [In Persian]
- Karimi, F. and Kayani, M. Y. (1985). *Pottery art of the Islamic era in Iran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Khafi, A. (1962-1960). *Majmal Al-fasihi*, Mashhad: Mahmoud Farrokh. [In Persian]
- Khosravi, Kh. (1998). *Bozjan, Encyclopedia of Islamic World*. Qom: Dayerato al-maref Fegh-he Islami. [In Persian]
- Labaf, R. A. (1985). *Bozhgan site registration report*. Mashhad: General Department of Khorasan Razavi Cultural Heritage. [unpublished report-In Persian]
- Laleh, H. Larzadeh, Z. Shojaei Esfahani, A. and Haji Alilou, S. (2011). *The scope of the ancient city of Neishabur in the natural and historical scope from the Sassanid period to the Qajar period is a report of the registration of the area and the boundaries of the ancient city of Neishabur and its landscape*. Tehran: Archeology Research Institute Document Center [unpublished report-In Persian]
- Lestrangle, G. (1985). *Historical Geography of Eastern Caliphate Lands* (Majmoud Irfan, Trans). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Mahsarodi, M. (2014). *Knowing the components and effective factors in the formation of the city of Jizd in the Islamic era in the landscape of Dasht Khaf* (Master's thesis). Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Golestan Institute of Higher Education. Iran. [In Persian]

- Majidzadeh, Y. (1991). Archeology and pottery. *Archeology and History*, 8(10), 4-14. [In Persian]
- Monshi, M. A. (1977). *Safarnameye Rokn al-Dawlah be Sarakhs*. Tehran: Mohammad Golban. [In Persian]
- Moradi, H. and Karimian, H. (2019). Classification and typology of pottery of the Islamic period of Niriz Plain. *Archaeological Studies*, 12(3): 271-279. [In Persian]
- Mortezaei, M. (2007). *Investigating the natural and cultural infrastructure in the formation of the city of Gorgan (Jorjan) in the Islamic period with a case study exploring the Islamic environment of the city of Gorgan* (Ph. D. thesis). Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Tarbiat Modares University, Iran. [In Persian]
- Mosavi Haji, S. R. Ataei, M. (2010). *Study of Pottery Collection, Zahedan: Edare kol Miras Farhangi, Saneh Dasti va Gardeshgari Ostan Sistan va Balochestan*. Tehran: Edare Kol Ravabet Umomi, Umor Farhangi VA Ejtemai, Edare Barname Rizi. [In Persian]
- Nasri, E. (2020). An introduction to the formation of Iranian golden-colored pottery in the Islamic era. *Paykareh*, 9(21): 11-24. [In Persian]
- Nemati, M., esmaeil, S., & sadraei, A. (2020). Research on Molded Pottery in Zolfaabad Site of Farahan. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 10(26): 119-140. [In Persian]
- Nikkhah, H. Khazaei, M. Hatam, Gh. A. And Neyestani, J. (2011). Reflection of Configuration of two Social Phenomena on luster Ceramics in Seljuk Era (The Appearance of Middle Class and Popular Art). *CHS* 2011; 3(9) :107-125 [In Persian]
- Nouri, N., & Salehi kakhki, A. (2019). Documentation of Polychrome Slip-painted Potteries with White Background (Case study: Mostazafan Foundation Museum of Tehran)*. *Negarineh Islamic Art*, 6(17), 4-22. doi: 10.22077/nia.2019.2097.1171 [In Persian]
- Rafiei, L. (1998). *Iranian pottery from prehistory to the present day*. Tehran: Yesavali. [In Persian]
- Rafifar, J. (1994). Archaeology. *Encyclopedia of Islamic World*. Volume 1, Publications of Islamic Encyclopedia Foundation, 484-486. [In Persian]
- Rahmati, M. (2012). *Sistematic archaeological survey of Bozhgan historical site* (Master's thesis), Department of Archaeology, Faculty of Humanities, Golestan University, Iran. [In Persian]
- Rezanjad, H. (2001). *Recognizing and introducing the pottery of Tabran Tos citadel* (Master's thesis). Department of Archaeology, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran, Iran. [In Persian]
- Salehi Kakhki, A. (1993). *Iranian Architecture in East Khorasan* (Master's Thesis). Department of Archaeology, Faculty of Literature and Human Sciences, Tarbiat Modares University, Iran. [In Persian]
- Salehi-Kakhki, A., Seddigian, H. and Montazerzohori, M. (2012). Investigating the process of blue and white production in Iran during different Islamic periods. *Pazhohe-she Honar*, 3(5), 1-13. [In Persian]

- Shaieste Far, M. (2007). *An introduction to Iranian Islamic art*. Qom: Tavanmandan. [In Persian]
- Toghraei, M. (1998). *Registration report of Buzhgan historical site*. Mashhad: General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Khorasan Razavi. (not published) [unpublished report. In Persian]
- Tohidi, F. (2003). *The Tanique and art of pottery*. second edition. Tehran: Samt. [In Persian]
- Yaqoubi, I. V. (2002). *Al-Boldan* (Mohammad Ibrahim Aiti, Trans). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Zarei, A., & laleh, H. (2016). A Study on the Role and Importance of Sheikh Ahmad-e Jami Mausoleum Complex in the Urban Development of the Historic City of Torbat-e Jam: From the Seljuk to the Late Pahlavi Period. *pazhoheshha-ye Bastan shenasi Iran*, 6(10), 173-192. doi: 10.22084/nbsh.2016.1553 [In Persian]
- Zareyi, M. I., Amerian, H., & Nikgoftar, A. (2016). Classifying Typical Glazed Potteries of the Second to Fourth Hijri Centuries Discovered from the Bolqays Historical City of Ancient Isfarayen, Khorasan. *Journal of Archaeological Studies*, 8(1), 57-76. [In Persian]
- Allan, J. (1982). *Nishapur: Metalwork of the early Islamic period*. New York: Metropolitan Museum of Art.
- Bulliet, R. (1976). Medieval Nishapur: A topographic and demographic reconstruction. *Studia Iranica*, 5(1), 68-89.
- Burke, H., & Smith, S. (2004). *The archaeologist's field handbook*. Sydney: Allen and Unwin.
- Kervran, M. (2005-2006). *Nishapur, Rapport de la Mission archéologique irano-français*. Iranian Center for Cultural Heritage and Tourism Organization.
- Kiani, M. (1984). *The Islamic city of Gurgan*. Deutsches Archäologisches Institut. Abt. Teheran. Archäologische Mitteilungen aus Iran. Ergänzungsband 11. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Northedge, A., & Kennet, D. (1994). The Samarra horizon. In E.J. Grube (Ed.), *Cobalt and Luster. The first centuries of Islamic pottery* (pp. 21-35). New York: Khalili Collections
- Pope, A. U. (1967). The ceramics art in Islamic times: The Middle Period. In A. U. Pope & P. Ackerman (Eds.), *Survey of Persian art* (Vol. 4). London and New York: Oxford University Press.
- Priestman, S. (2013). A quantitative archaeological analysis of ceramic exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean, AD c.400-1275 [Unpublished doctoral dissertation, University of Southampton].
- Shepard, A. O. (1980). *Ceramics for the archaeologist*. Washington DC: Carnegie Institution of Washington.
- Treptow, T. (2007). *Daily life ornamented; the Medieval Persian City of Rayy*. Chicago: Oriental Institute Museum of the University of Chicago.
- Watson, O. (2004). *Ceramic from Islamic lands*. London: Thames & Hudson Publication.
- Watson, O. (1985). *Persian Lustre ware*. London: Faber and Faber.

- Whitehouse, D. (1979). Islamic glazed pottery in Iraq and the Persian Gulf: the ninth and tenth centuries. *Annali. Istituto Orientale di Napoli*, 39(1): 45-61.
- Wilkinson, C. K. (1961). The glazed pottery of Nishapur and Samarkan. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. 20(3), 102-115.
- Wilkinson, C. K. (1971). Islamic archaeology in Iran. *Expedition*, 13(1), 62-65.
- Wilkinson, C. K. (1973). *Nishapur, pottery of Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Wilkinson, C. K. (1986). *Nishapur: Some early Islamic building and their decoration*. New York: the Metropolitan Museum of Art.
- Williamson, A.G. (1987). Regional distribution of medieval Persian pottery in the light of recent investigations. In, J.W. Allan, & C. Roberts (Eds.), *Syria and Iran, Three Studies in Medieval Ceramics. Oxford Studies in Islamic Art* 4, 11-22.

مقاله علمی - پژوهشی

بررسی و تبیین هنر سفالگری شهر اسلامی بوژگان در سده‌های نخست و میانی دوران اسلامی

مهدیه رحمتی^۱حسن هاشمی زرج آباد^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۰۲

عابد تقوی^۳حسن باصفا^۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۱

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۸، شماره ۱

http://www.farhangekhorasan.ir/article_197652.html

چکیده

بوژگان از مهم‌ترین شهرهای خراسان بزرگ است و براساس منابع مکتوب تاریخی در پهنه فرهنگی نیشابور و ولایت جام نقش مهمی داشته است. این شهر در سده‌های نخست اسلامی به دلیل قرارگیری در مسیر راه ارتباطی دو شهر مهم نیشابور و هرات اهمیت می‌یابد. در متون مهم تاریخی و جغرافیایی از شهری به نام بوزجان نام برده می‌شود که نگاه تطبیقی به منابع مکتوب و قراین باستان‌شناختی نشان می‌دهد که محوطه بوژگان در دشت تربت جام همان شهر تاریخی مذکور است. مهم‌ترین اهداف پژوهش حاضر، ارائه گاه‌نگاری تطبیقی و گونه‌شناسی سفال‌های

۱. دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران، نویسنده مسئول

mahdiye.rahmati@gmail.com <https://orcid.org/0009-0007-9514-8364>

(پژوهش حاضر برگرفته از رساله دکتری مهدیه رحمتی با عنوان تبیین حیات شهری محوطه تاریخی بوژگان بر پایه مطالعات باستان‌شناسی منظری به راهنمایی دکتر عابد تقوی و مشاوره دکتر حسن هاشمی زرج آباد و دکتر حسن باصفا در دانشگاه مازندران است).

abed.taghavi@umz.ac.ir

h.hashemi@umz.ac.ir

basafa@neyshabur.ac.ir

۲. استادیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

۳. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه مازندران

<https://orcid.org/0000-0002-7115-2859>

۴. دانشیار گروه باستان‌شناسی دانشگاه نیشابور

<https://orcid.org/0000-0001-5390-6197>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

محوطه بوژگان از قرن اول تا هفتم هجری است. براین اساس، می‌توان انواع گونه‌های سفالی را شناسایی و تاریخ‌گذاری نسبی نیز ارائه داد. مهم‌ترین پرسش‌ها عبارت‌اند از: یافته‌های سفالی محوطه بوژگان در زمره کدام گونه‌های سفالی هستند و به لحاظ گاه‌نگاری به چه دوره یا دوره‌هایی تعلق دارند. براساس مقایسه یافته‌های سفالی می‌توان به فرآیند شکل‌گیری، توسعه و اضمحلال بوژگان نیز پی برد. روش پژوهش ترکیبی از مطالعات میدانی و مطالعات اسنادی است و دارای رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی است. در این نگاه ابتدا یافته‌های سفالی برای تاریخ‌گذاری و گونه‌شناسی از نظر متغیرهای فیزیکی طبقه‌بندی شده و سپس با نمونه‌های مشابه به‌دست‌آمده از سایر کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناسی در دیگر مناطق با تأکید بر حوزه شرقی ایران تطبیق داده شده است. نتایج تاریخ‌گذاری نسبی نشان می‌دهد که دوران شکل‌گیری بوژگان در سده‌های اولیه بوده که در سده‌های میانی به اوج شکوفایی خود رسیده است. یافته‌های سفالی آن نیز شامل گونه‌های متنوع بی‌لعباب و لعاب‌دار است که شباهت بسیار زیادی با یافته‌های دیگر محوطه-های مطالعه شده شرق ایران به‌ویژه نیشابور دارد. علاوه بر آن ظهور انواع سبک‌های تزئینی می‌تواند نشان‌دهنده توسعه اقتصادی جامعه و ثروت باشد که در سده‌های میانی هم‌زمان با اوج حیات شهری بوژگان، رخ داده است.

واژه‌های کلیدی: باستان‌شناسی اسلامی، خراسان، بوژگان، هنر سفالگری، دشت جام.

مقدمه

با مطالعه نتایج پژوهش‌ها می‌توان دریافت که باستان‌شناسی دوران اسلامی در ایران علی‌رغم تنوع داده‌ها و گستردگی زمانی چندان مورد توجه نبوده و همواره با خلأهای مطالعاتی فراوانی روبرو بوده است. در حوزه شرقی ایران منطقه‌ای به نام خراسان نقش مهمی در تحولات فرهنگی، اقتصادی و سیاسی دوران اسلامی به‌ویژه در سده‌های نخست تا میانی داشته است و می‌توان تحولات فرهنگی به‌ویژه سفالگری را براساس داده‌های به‌جامانده مورد پژوهش قرار داد. همچنین در باب اهمیت باستان‌شناسی دوران اسلامی حوزه خراسان می‌توان اشاره کرد که از مهم‌ترین مناطق میانه آسیا نیز محسوب شده (لسترنج، ۱۳۶۴: ۱۳-۲۰) و در این حوزه شهرهای متعددی با اهمیت بسیار بالا نظیر نیشابور، توس، هرات و مرو و غیره وجود داشته‌اند (تصویر ۱) که در

کنار سایر شهرها با درجه اهمیت کمتر تحولات بنیادی را در دوران اسلامی ایجاد کرده‌اند (باصفا و رحمتی، ۱۳۹۴: ۲۶۴). باین حال کمبود مطالعات و تحقیقات انجام شده در حوزه باستان‌شناسی خراسان در دوران اسلامی ضرورت انجام پژوهش‌های باستان‌شناسی خراسان را نشان می‌دهد. در این میان، دشت جام - براساس منابع مکتوب و یافته‌های باستان‌شناسی - نقش مهمی در تحولات تاریخی منطقه داشته است. در این حوزه شهری به نام بوژگان یا بوزجان شناسایی شده که براساس متون، شهری مهم در مسیر جاده ارتباطی نیشابور به هرات بوده است (خسروی، ۱۳۷۷: ۸۲۹). مطالعه یافته‌های سفالی در باستان‌شناسی، گاه‌نگاری و مشخص نمودن دوره‌های تاریخی نقش مهمی دارد. یافته‌های سفالی بوژگان باتوجه‌به گونه‌شناسی انجام شده در سده‌های نخست و میانی اسلامی تاریخ‌گذاری می‌شوند و با هدف شناخت دوره شکل‌گیری و توسعه بوژگان مورد مطالعه قرار گرفته، کمک می‌کنند تا پرسش‌های پژوهش که شامل مطالعه گونه‌شناسی و روش تولید، گاه‌نگاری و نقش آن‌ها در شناخت دوران اهمیت بوژگان است، پاسخ داده شوند. پژوهش به روش میدانی و کتابخانه‌ای و با رویکرد توصیفی - تحلیلی و تطبیقی انجام شده است. یافته‌های سفالین توانسته درک اولیه‌ای از فرهنگ‌های سفالی، دوره‌های فرهنگی و تحولات حوزه جام در اختیار قرار دهد. آنچه در هنر سفالگری بوژگان مشاهده می‌شود، تنوع گونه‌ها و فناوری تولید است که در چهارچوب هنر سفالگری منطقه قابل تفسیرند.

تصویر ۱. موقعیت بوژگان و استقرارهای مهم دوران اسلامی خراسان بزرگ (ترسیم از نگارندگان)

داده‌های مورد مطالعه با رویکرد بررسی روشمند باستان‌شناسی و مطالعات اسنادی گردآوری شده است. در این راستا، در دو مرحله فعالیت میدانی در بوژگان انجام شده و پس از آن به منظور گاه‌نگاری نسبی، نمونه‌ها با نگاهی تطبیقی با مراکز مهم سفالگری شرق ایران مقایسه شده‌اند. در این پژوهش از منابع مهم تاریخی و جغرافیایی استفاده شده تا درک صحیحی از تحولات شهری ارائه شود.

روش پژوهش: داده‌های مورد مطالعه با رویکرد بررسی روشمند باستان‌شناسی و مطالعات اسنادی گردآوری شده است. در این راستا در دو مرحله فعالیت میدانی در بوژگان انجام شده و پس از آن به منظور گاه‌نگاری نسبی، نمونه‌ها با نگاهی تطبیقی با مراکز مهم سفالگری شرق ایران مقایسه شده‌اند. در این راستا از منابع مهم تاریخی و جغرافیایی استفاده شده تا درک صحیحی از تحولات شهری ارائه شود.

پیشینه پژوهش

نزدیک به یک قرن از اولین مطالعات باستان‌شناختی دوران اسلامی می‌گذرد. در ابتدا پژوهش‌های انحصاری فرانسویان از حدود سال ۱۹۳۰ م در محوطه مهمی به نام شوش شروع شده و پس از آن با تغییر شرایط، مطالعات میدانی مرتبط با باستان‌شناسی اسلامی تغییر کرده و باستان‌شناسان آمریکایی در دو شهر بسیار مهم استخر و ری کاوش‌های گسترده‌ای انجام دادند (Wilkinson, 1971: 62). در خراسان شروع مطالعات با کاوش‌های موزه متروپولیتن در نیشابور معنا پیدا کرد. شهری مهم با پیشینه ساسانی و در قامت کلان‌شهر در سده‌های نخست و میانی اسلامی که در مطالعات دوران اسلامی جایگاه ویژه‌ای دارد. اولین کاوش‌های نیشابور به سرپرستی چارلز کیمل ویلکینسون^۱ - از طرف موزه متروپولیتن - با هدف کشف عتیقه بین سال‌های ۱۹۳۵ تا ۱۹۴۸ م / ۱۳۱۵ تا ۱۳۲۶ ش در تپه‌های سبزپوشان، مدرسه، تاکستان و قنات تپه انجام شد که نیمی از مواد فرهنگی یافت شده را به موزه ایران باستان تحویل داد و نیمی دیگر را به موزه متروپولیتن منتقل کرد (ر.ک. به Wilkinson, & Allan, 1986: 1982). کاوش‌های هیئت

1. Wilkinsin

آمریکایی نشان داد که در منابع نوشتاری (متون جغرافیایی و تاریخی) نیشابور در دوران اسلامی اهمیت فوق‌العاده‌ای داشته است. اهمیت نیشابور باعث شد تا دیگر بار در سال ۱۳۴۷ ش سیف‌الله کامبخش فرد در کاوشی ۲۲ روزه چندین کوره سفال‌پزی بیابد که نشان از فرآیند کاملاً تخصصی تولید سفال در نیشابور دارد (ر.ک به کامبخش فرد، ۱۳۴۹: ۱۶). ریچارد بولیت دیگر محققی است که در سال ۱۳۴۴ ش با رویکردی تاریخی و سنجش سایر داده‌های باستان‌شناختی شامل بررسی باستان‌شناختی و مطالعات سنجش از دور، محلات شهر قدیم نیشابور را بازسازی کرد که مطالعه وی امروزه نیز با توجه به آسیب فراوان نهشته‌های باستانی بسیار ارزشمند است (Bulliet, 1976: 69). جدیدترین مطالعات باستان‌شناختی بعد از انقلاب در سال‌های ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۴ ش به مدت شش فصل در محله شادیاخ شهر نیشابور به سرپرستی رجبعلی لباف خانیکی انجام شد و کاوش‌های مشترک وی با مونیک کروان فرانسوی نیز در سال ۱۳۸۳ ش به مدت دو فصل از مطالعات صورت گرفته است (Kervran, 2005-2006). در سال ۱۳۹۰ ش پژوهشی با هدف مطالعه پهنه شهر کهن نیشابور از دوران ساسانی تا قاجار توسط پایگاه شهر کهن نیشابور به سرپرستی هایده لاله صورت پذیرفت (لاله و همکاران، ۱۳۹۰). در دوره انقلاب اسلامی نیز کاوش‌های توس (بختیاری، مرتضایی و شعبانی، ۱۳۹۴)، نیشابور و بلقیس (زارعی، عامریان و نیک‌گفتار، ۱۳۹۵) نتایج مهمی از این دوره ارائه کرده‌اند. در کنار منابع مهم مکتوب، اولین پژوهش حوزه جام با رویکرد شناخت معماری بناهای اسلامی، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد احمد صالحی کاخکی در دانشگاه تربیت مدرس بوده (صالحی کاخکی، ۱۳۷۲) که هدف اصلی آن شناخت آثار معماری برجای‌مانده حوزه جام است. این پژوهش اشاره‌ای مختصر و کلی به منابع تاریخی بوژگان محسوب می‌شود. پس از آن محوطه بوژگان - از مهم‌ترین استقرارهای اسلامی خراسان - برای اولین بار در سال ۱۳۷۸ ش به شماره ۲۳۶۲ در فهرست آثار ملی ثبت شد. این اقدام توسط محمود طغرایبی، کارشناس اداره کل میراث فرهنگی وقت، صورت پذیرفت. نکته برجسته در گزارش ثبتی ذکر شده، پراکندگی فراوان گونه‌های مختلف سفال متعلق به سده‌های نخست تا میانی اسلامی می‌باشد (طغرایبی، ۱۳۷۷). لازم به ذکر است در گزارش‌های بی‌نام در آرشیو میراث خراسان رضوی به بررسی محمود بختیاری شهری نیز اشاره شده است. علاوه بر آنچه ذکر شد، کامل‌ترین مطالعه بوژگان بررسی روشمند بوژگان در یک پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد

است (رحمتی، ۱۳۹۲) که نخستین اقدام در راستای مطالعه صحیح استقرار مذکور براساس بررسی روشمند بوده و در پژوهش حاضر نیز مطالعه سفال‌های سده‌های نخست و میانی اسلامی در بوژگان مد نظر قرار گرفته است.

موقعیت مکانی بوژگان

بوژگان نام محوطه‌ای است در طول ۳۵ درجه و ۱۰ دقیقه و ۴۲ ثانیه و عرض ۶۰ درجه و ۴۴ دقیقه و ۳۵ ثانیه جغرافیایی که به صورت تپه‌ماهورهای متعدد با وسعتی بالغ بر ۸ هزار مترمربع برآورد می‌شود. در نگاه اولیه از شهرهای مهم دوران اسلامی محسوب شده که البته در قیاس با کلان‌شهرهایی مانند نیشابور در رده‌های بعدی قرار داشته است (تصویر ۲). شهر بوژگان به دلیل فرآیندهای بعد از نهشته شدن آسیب فراوان دیده است. این آسیب‌دیدگی ناشی از عوامل طبیعی و انسانی است که فعالیت‌های مانند کشاورزی، راه‌سازی و غیره آسیب‌های جدی به آن وارد کرده است. مطالعه عکس‌های هوایی نشان می‌دهد که در ضلع شمالی محوطه بقایای روستایی در دوره معاصر وجود داشته که امروز از میان رفته و به زمین‌های زراعی تبدیل شده است. توصیف سفرنامه‌ها از نهشته‌های بوژگان در دوره قاجاریه و به سال ۱۲۹۹ ش نشان می‌دهد که بقایای برج و باروهای آن هنوز برجا بوده است (منشی، ۱۳۵۶: ۱۰۶). از نکات مهم بوژگان این است که در کنار نهشته‌های باستانی زیارتگاه شیخ ابوذر بوژگانی قرار دارد.

تصویر ۲. نمایی از شهر بوژگان و ارگ آن در بخش شمالی آن (عکس از نگارندگان)

بررسی سطحی روشمند

بررسی‌های باستان‌شناسی به‌عنوان روش‌هایی مستقل برای پژوهش‌های باستان‌شناسی از ابتدای دهه ۱۹۷۰ م شکل گرفت. بررسی سطحی روشمند محوطه‌های باستانی روشی نوین در مطالعات باستان‌شناسی است که در دو دهه اخیر کاربرد فراوانی یافته است. از میان روش‌های گوناگون نمونه‌برداری سطحی محوطه‌ها، نمونه‌برداری روشمند طبقه‌بندی‌شده، مناسب‌ترین روش بوده و شیوه‌ای با کارایی بالاست که از نظر مطالعات آماری نیز بهترین نتیجه ممکن را به‌دست می‌دهد. کاربرد این روش از لحاظ بُعد زمانی و مکانی نیز مقرون‌به‌صرفه است. همچنین با استفاده از این روش، پیش از آغاز کاوش و به دلیل دقت نسبتاً بالای موجود در جمع‌آوری مواد فرهنگی، انتخاب و نقطه‌یابی به منظور هدف‌گذاری کاوش یا گمانه‌زنی نیز بسیار آسان‌تر صورت گرفته و با نتایج مطلوب‌تری همراه می‌گردد (Burke, & Smith, 2004: 68). بررسی‌های روشمند باستان‌شناسی برای درک اولیه از توالی سکونت و مراحل استقرار در یک محوطه و تعیین گاه‌نگاری اولیه بخش‌های مختلف محوطه و کمک به مکان‌های مناسب کاوش کارایی دارند. بررسی روشمند بوژگان در دو مرحله به‌وسیله نگارندگان انجام شده است که اولین آن در سال ۱۳۹۱ ش انجام شده و مرحله دوم در سال ۱۴۰۲ ش با هدف تدقیق اطلاعات پیشین و شناخت گاه‌شناختی دوره‌هایی که بوژگان گسترش یافته، انجام شده است. باید اشاره شود که این شناخت براساس مطالعات عکس‌های ماهواره‌ای صورت گرفته است. در بررسی محوطه یا شهر بوژگان سعی شده تا داده‌های باستان‌شناختی به روشی کاملاً علمی جمع‌آوری و ثبت و ضبط شده و با توجه به تاریخ‌گذاری نسبی داده‌ها و با سنجش سایر اطلاعات مورد ارزیابی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد تا بتواند پاسخ‌گوی سوالات باشد. باید اشاره شود که همچون تمامی بررسی‌های روشمند، سطح محوطه به مربع‌هایی یکسان تقسیم شده و به درصد مورد نیاز در تعدادی از مربعات نمونه‌برداری صورت گرفته و سپس نمونه‌های بخش‌های مختلف محوطه به‌طور جداگانه مطالعه شده‌اند (علیزاده، ۱۳۸۱: ۹-۱۰). براین‌اساس سطح بوژگان به مربعات ۲۰ در ۲۰ مترمربع تقسیم‌بندی شده است. شبکه‌ها نیز در تمام سطح گسترده شده‌اند و نمونه‌برداری از بخش‌هایی صورت گرفته که کمتر تخریب گشته‌اند. با توجه به وسعت محوطه حدود ۵٪ از کل آن نمونه‌برداری شده است.

سفال فراوان‌ترین، شکننده‌ترین و متنوع‌ترین کالای مصنوعی است که انسان از دوره نوسنگی به بعد در اختیار داشته است (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۴). سفالگری همواره اهمیت ویژه‌ای در خاورمیانه داشته و باستان‌شناسان از آن برای درک تحولات بهره می‌برند (علیزاده، ۱۳۸۳: ۲). به دلیل اهمیت صنعت سفالگری در امر شناخت فرهنگ‌های پیش از تاریخ تا اسلامی و نقش تجزیه و تحلیل اشکال و نقوش سفالی در توسعه نظم و ترتیب ادوار فرهنگی، بخش گسترده‌ای از تحقیقات و نظریه‌پردازی‌های باستان‌شناسان به مسائل و موضوعات مربوط به سفال و صنعت سفالگری اختصاص یافته است (Shepard, 1980: 13). در بوژگان نیز مطالعات آماری نمونه‌های سفالی با هدف طبقه‌بندی و شناخت فرهنگ‌های سفالی، گاه‌نگاری آن‌ها و شناخت دوره‌های تاریخی صورت گرفته است. همچنین وجود برخی سفال‌ها می‌تواند نشان‌دهنده ثروت یک جامعه نیز باشد و نشان‌دهنده اهمیت دوره‌های تاریخی شهر باشد. باید اشاره شود که سفال‌های مورد مطالعه از محدوده شارسران و به صورت پراکنده از پیرامون و داخل ارگ در قالب بررسی نمونه‌برداری شده است.

گونه‌شناسی

گونه‌شناسی اشیای باستانی و گروه‌بندی آن‌ها از نظر شکل، جنس، ساختار و عملکرد به شناخت مجموعه‌های مشخصی می‌انجامد که از لحاظ زمانی به یکدیگر وابسته‌اند و معرف مناسبی برای شناخت زمانی - مکانی فرهنگ‌های بشری است (رفیع‌فر، ۱۳۷۳: ۴۷۴). گونه‌شناسی می‌تواند مواد فرهنگی بدون تاریخ را در سری‌های مختلف طبقه‌بندی کند تا بتوان به کمک بافت‌هایی که تاریخ مطلق دارند، عمل تاریخ‌گذاری انجام شود (علیزاده، ۱۳۸۳: ۱۳۱). باستان‌شناسان به هنگام تهیه گزارش پژوهشی، آثاری را که یافته‌اند، طبقه‌بندی می‌کنند و سپس براساس این طبقه‌بندی به تاریخ‌گذاری دست می‌زنند. در حقیقت به کارگرفتن مفهومی به نام گونه و طبقه‌بندی گونه‌ها (گونه‌شناسی) به باستان‌شناسان کمک می‌کند که تفاوت آثار را بشناسد و از طریق مقایسه به تاریخ‌گذاری نسبی دست یابند. معمولاً در طبقه‌بندی‌ها به شکل (طبقه‌بندی شکلی) یا کاربرد (طبقه‌بندی کاربردی) بیشتر توجه می‌شود. طبقه‌بندی عددی و طبقه‌بندی

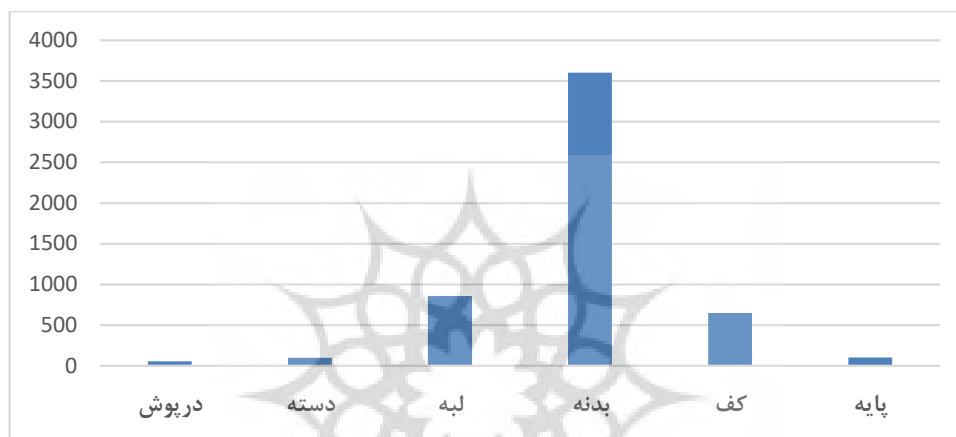
آزمایشی از دیگر روش‌های گونه‌شناسی است که جهت تاریخ‌گذاری نسبی و گاه‌نگاری در باستان‌شناسی استفاده می‌گردد (دارک، ۱۳۷۹: ۹۶).

ارزیابی یافته‌های سفالی

پیش از پرداختن به این بخش می‌بایست بار دیگر به فرایندهای بعد از نهشته‌شدن در بوژگان اشاره کرد. بدون شک بسیاری از عوامل سبب شده‌اند که مواد فرهنگی سطحی جابه‌جا شوند و در بسیاری از قسمت‌های محوطه که تحت تأثیر کشاورزی و فعالیت‌های خاک‌برداری واقع شده‌اند، پراکندگی مواد فرهنگی را نمی‌توان به‌درستی شناسایی کرد. براساس نهشته‌های بوژگان که به‌صورت تپه‌ماهورهای متعدد است، قسمت‌های مرکزی به لحاظ تعداد مواد فرهنگی غنی‌تر از مابقی قسمت‌ها هستند و دقیقاً انباشت نیز در این قسمت بسیار متراکم‌تر از دیگر قسمت‌ها است. به‌طور کلی از منظر توپوگرافی محوطه، تراکم یافته‌ها در منحنی‌های مرکزی نسبت به سایر قسمت‌هایی تپه بیشتر است. بر روی سفال‌های می‌توان مطالعات آماری نیز انجام داد که بیشتر نمونه‌ها در بوژگان براساس متغیرهای مختلف مورد مطالعه آماری قرار گرفته‌اند. در این راستا، سفال‌ها براساس ویژگی‌های زیر طبقه‌بندی شده‌اند: نوع قطعات؛ روش ساخت؛ کیفیت ساخت؛ میزان پخت؛ نوع تزیین؛ رنگ خمیره؛ رنگ پوشش و نوع آمیزه (رحمتی، ۱۳۹۲: ۴۵-۴۸).

همچنین در یک نگاه کلی سفال‌های محوطه بوژگان از نظر نوع قطعه در شش گروه لبه، بدنه، کف، پایه، دسته و درپوش قرار می‌گیرند که معمولاً بدنه بیشترین تعداد را به خود اختصاص می‌دهد (نمودار ۱). پس از آن کف، سپس لبه، دسته و درپوش قرار می‌گیرند. از نظر روش ساخت نیز با توجه به اینکه مقیاس زمانی مورد مطالعه دوره اسلامی است، درصد فراوانی از جامعه آماری، با چرخ سفالگری ساخته شده‌اند که علاوه بر آن، روش دست‌ساز و فتیله‌ای نیز قابل تشخیص است. سفال‌های این محوطه در کوره‌هایی با کیفیت ساخته شده و دارای خمیره‌ای مغزپخت‌اند که می‌تواند نشان‌دهنده اهمیت این شهر باشد. این اتفاق در دوره‌های سلجوقی و خوارزمشاهی یعنی قرون میانی مشهود است. باید اشاره شود که متغیرهای اصلی گونه‌شناسی نمونه‌های سفالین بوژگان براساس نوع لعاب، نوع نقش‌مایه و شیوه تزیین بوده است. بر همین اساس در نگاه کلی سفال‌ها با دو دسته اصلی بدون لعاب و با لعاب گونه‌شناسی شده‌اند. سفال‌های بدون لعاب که

عموماً دارای کاربرد روزمره هستند، در بیشتر بافت‌ها و استقرار به دست می‌آیند. سفال‌های بدون نیز لعاب به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند. سفال‌های بدون لعاب ساده و سفال‌های بدون لعاب دارای تزئین. سفال‌های لعاب‌دار نیز در حالت کلی به دو دسته لعاب‌دار ساده به معنای لعاب تک‌رنگ و لعاب‌دار منقوش تقسیم شده‌اند. در این تقسیم‌بندی نمونه‌های گلابه‌ای نیز به دست آمده که از مهم‌ترین مشخصه‌های سفالگری در سده‌های نخست اسلامی محسوب می‌شوند (نمودار ۲).

نمودار ۱. فراوانی آماری نمونه‌های بوژگان براساس نوع قطعه

سفال ساده (بدون لعاب و بدون تزئین): در محوطه‌های دوران اسلامی همواره تعداد قابل توجهی سفال ساده به دست می‌آید. کاربرد این نوع رفع نیازهای روزمره است و نمی‌تواند کالایی شان‌زا معرفی شود. نمونه‌های بوژگان در دو گروه اصلی نخودی و قرمز تقسیم می‌شوند. گاه‌نگاری این نمونه‌ها مشکل است و از نظر فرم می‌تواند در دوره‌های تاریخی و اسلامی قرار گیرند.

سفال ساده منقوش (بدون لعاب منقوش): این دسته از سفال‌ها از نظر متغیر رنگ به سه دسته نخودی، خاکستری و آجری تقسیم می‌شوند. تزئین این نوع ظروف سفالی به چند طریق صورت می‌گرفته است. ساده‌ترین آن‌ها، حک کردن خطوط موازی، منحنی و اشکال ساده نباتی است. گروه دیگری از ظروف سفالی بدون لعاب وجود دارد که با مهر گرد یا شکلی دیگر، روی آن‌ها به طریقی که در دوره ساسانی مرسوم بوده، تزئین می‌شده است (شایسته فر، ۱۳۸۶: ۳۲-۳۳).

۳۴). برای تزیین سفال‌های بدون لعاب از روش‌های مختلفی استفاده شده که نمونه‌های آن‌ها در تمامی شهرهای مهم دوران اسلامی همانند نیشابور، سمرقند، هرات، مرو، جرجان، شوش، توس و اصطخر گزارش شده است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۵۹). این دسته معمولاً دارای تزیین کنده و قالبی‌اند.

سفال ساده با نقش کنده: در سفال‌هایی که به شیوه دارای نقش کنده تزیین شده‌اند، معمولاً در فرایند تولید پیش از خشک‌شدن سفال با شی نوک‌تیزی خراشیده شده که معمول‌ترین نقش‌مایه‌ها شامل ساده به‌صورت خطوط جناقی، موجی، زیگزاگی، خطوط متقاطع که اشکال لوزی مانند را به وجود آورده به همراه برخی نقوش گیاهی و هندسی ساده است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۵). در بوژگان نیز تعداد قابل‌توجهی از سفال‌های ساده با این روش تزیین شده‌اند. براساس مطالعات تطبیقی می‌توان آن‌ها را در سده‌های نخست، میانی و متأخر اسلامی گاه‌نگاری کرد (تصویر ۳)؛ اما با توجه به سایر روش‌های تولید در این محوطه تاریخ‌گذاری دوره‌های نخست و میانی به‌یقین نزدیک‌ترند. در اکثر محوطه‌های اسلامی خراسان مانند نیشابور (Wilkinson, 1973: 338-340)، شادیاخ (غفارپور، ۱۳۸۹: ۳۵) و جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۱۹۶) از این روش استفاده شده است.

تصویر ۳. قطعات سفال با نقش کنده از محوطه بوژگان

سفال ساده با تزیین قالب‌زده: در روش تزیین قالب‌زده، نقش موردنظر را با مهر یا قالب روی بدنه ظروف ایجاد می‌کنند که این روش در دوره سلجوقی به اوج خود می‌رسد (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۴۵۷)، دوره‌ای که آن را عصر طلایی هنر سفالگری ایران در دوران اسلامی نامیده‌اند (Pope, 1967: 1512). لازم به ذکر است که این روش در دوره بعد یعنی ایلخانی نیز ادامه یافته است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱). در تزیین نقش قالبی، نقش‌مایه‌های مدنظر ابتدا روی قالب منفی اصلی - از جنس سفالینه سخت یا سنگ - ایجاد و در برآیند تولید ظروف سفالین آماده شده داخل آن قرار گرفته و نقش قالب بر روی آن به طور معکوس ایجاد می‌شود.

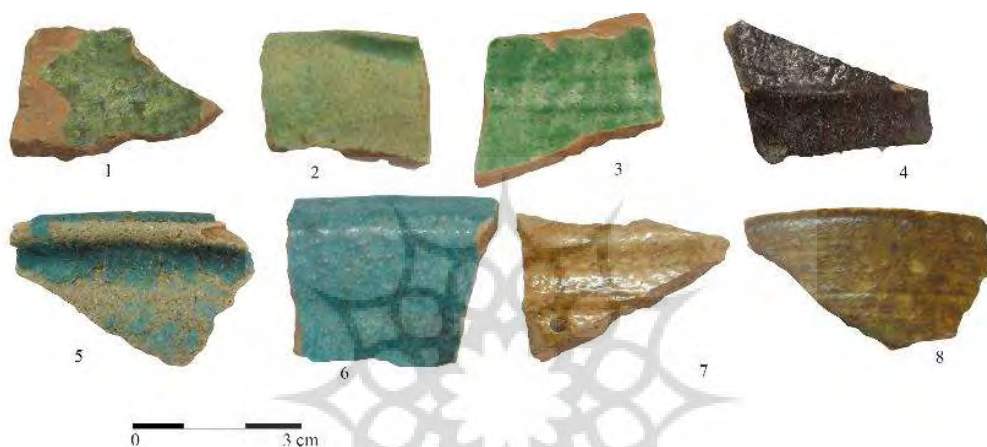
در بوژگان علاوه بر نمونه‌هایی که با این روش تزیین شده‌اند (تصویر ۴)، قالب‌های تولید آن نیز گزارش شده است که نشان از تولید این ظروف در شهر بوژگان در سده‌های ۵ تا ۷ ق دارند. این روش در حوزه فرهنگی شمال شرق ایران به دلیل تنوع نقوش و کمیت زیاد رایج بوده است (Watson, 2004: 108-109). لازم به ذکر است در نیشابور دوران سلجوقی مشهورترین نمونه‌های سفال قالب‌زده به دست آمده است (Wilkinson, 1973: 359؛ کامبخش فرد، ۱۳۴۹: ۱۸). در همین شهر و در محله شادیاخ آن نیز نمونه‌های متعددی گزارش شده که قابل مقایسه با نمونه‌های بوژگان هستند (غفارپور، ۱۳۸۹: ۷۳ و ۸۹). علاوه بر آن در محوطه‌های دیگر حوزه شرقی ایران مانند توس (رضانژاد، ۱۳۸۰: ۱۸۷)، جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۱۹۷-۱۹۸)، جرجان (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۱؛ مرتضایی، ۱۳۸۶: ۴۲۱-۴۲۴) و در جنوب شرق در دشت سیستان (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۸) و در دیگر مناطق ایران در محوطه‌هایی مانند شهر دقیانوس در جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۳)، بم (کمشکی و امیرحاجلو، ۱۳۹۸: ۳)، دشت نرماشیر (امیرحاجلو و سقایی، ۱۳۹۷: ۲۱۳) و فراهان (نعمتی، شراهی و صدراپی، ۱۳۹۹: ۱۳۳) نیز نمونه‌های مشابه به دست آمده است.

تصویر ۴. قطعات سفال با نقش قالبی از محوطه بوژگان

سفال لعابدار ساده (لعاب تک رنگ): نمونه‌های لعاب دار به طور کلی به دو گروه ساده و منقوش تقسیم می‌شوند. براساس مطالعات باستان‌شناسی می‌توان گفت که لعاب‌دهی سفال به دو دوره پارت (هرینک، ۱۳۷۶: ۲۹) و ساسانی برمی‌گردد. از نظر گاه‌نگاری این شیوه در کلیه ادوار اسلامی رواج داشته و دوره‌های سلجوقی و خوارزمشاهی زمان شکوفایی آن بوده است (حسینی، ۱۳۸۵: ۲۶۲). نمونه‌های این روش در بسیاری از شهرهای اسلامی ایران و مناطق هم‌جوار قابل مشاهده است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۷۰). نمونه‌های بوژگان دارای لعاب به رنگ‌های سبز، آبی فیروزه‌ای، آبی پررنگ و گاهی قهوه‌ای‌اند (تصویر ۵). در بین آن‌ها لعاب ساده سبز رنگ از فراوانی بیشتری برخوردار بوده است. در حوزه شرقی ایران نمونه‌های بوژگان شباهت زیادی با سفال‌های شهر کهن نیشابور (Wilkinson, 1973: 229) و محوطه شادیاخ (غفارپور، ۱۳۸۹: ۷۸) دارند. علاوه‌براین، نمونه‌های شهر توس (حسینی، ۱۳۸۵: ۲۶۲)، جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۵۴)، سیستان (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: لوحه های ۲۹-۳۲) و بلقیس (زارعی، عامریان و نیک‌گفتار، ۱۳۹۵: ۶۲) بیشترین شباهت‌ها را به نمونه‌های بوژگان دارند و با توجه به مطالعات تطبیقی

در سده‌های اول تا هفتم هجری تاریخ‌گذاری می‌شوند. همچنین میان نمونه‌های سفالی بوژگان یک قطعه سفال با لعاب تک‌رنگ سفید به دست آمده که احتمالاً از نمونه‌های وارداتی محسوب شده و در برخی مراکز مهم مانند نیشابور نیز گزارش شده است (Williamson, 1987: 15).
گاه‌نگاری این موارد می‌تواند مربوط به اواسط سده سوم تا نیمه سده چهارم هجری باشد (Whitehouse, 1979: 52 & 59).

تصویر ۵. سفال با تزئین لعاب ساده (تک رنگ) به رنگ‌های آبی، سبز و قهوه‌ای بوژگان

سفال لعابدار منقوش: هنر سفالگری دوران اسلامی با لعاب‌های متنوع شناخته می‌شود. در کنار سفال‌های لعابدار ساده تولید انواع منقوش نیز در جوامع اسلامی اهمیت ویژه‌ای داشته و به‌نوعی نشانه‌هایی از ثروت و رشد اقتصادی صاحبان ظروف نیز هستند. سفال‌های لعابدار منقوش انواع مختلفی را شامل می‌شوند که در ادامه بدان اشاره می‌شود. به طور کلی متداول‌ترین نمونه‌های بوژگان را نقاشی روی لعاب تشکیل می‌دهد. سابقه این نوع سفال به سده‌های نخست تا سده هفتم هجری اسلامی باز می‌گردد و شامل گونه‌های سفال با تزئین نقش کنده زیر لعاب (اسگرافیاتو^۱)، سفال با لعاب پاشیده، سفال گلابه‌ای، سفال فیروزه قلم مشکی، سفال زرین فام و سفال آبی سفید می‌شوند که در ادامه به آن‌ها پرداخته می‌شود.

1. Sgraffito

سفال با تزئین نقش کنده زیر لعاب (اسگرافیاتو): پیشینه این روش به دوره‌های تاریخی تا اسلامی برمی‌گردد. در این فن ابتدا بدنه ظروف با نقوش از پیش طراحی شده اسلیمی، گیاهان، حیوانات و بعدها انسان به صورت کنده‌کاری تزئین شده و سپس با لعاب‌های یک رنگ، لایه‌ای شفاف و خوش‌رنگ بر سطح ظرف پوشانده شده‌اند (کامبخش فرد، ۱۳۷۹: ۴۵۷-۴۵۹؛ گروه، ۱۳۸۴: ۱۰۳). گاه‌نگاری این گونه به اواخر سده سوم و اوایل سده چهارم هجری برمی‌گردد و علاوه بر شوش و سیراف (Northedge, & Kennet, 1994: 33)، در نیمه شرقی ایران، شهر نیشابور از مهم‌ترین مراکز تولیدی آن محسوب می‌شود (Wilkinson, 1961: 107). در نمونه‌های حوزه فرهنگی خراسان بزرگ استفاده از رنگ‌های زرد، سبز یا قهوه‌ای به صورت ترکیبی یا مجزا به کاررفته که در نهایت این ترکیب ناموزون با لعاب شفاف پوشش داده شده است (رفیعی، ۱۳۷۷: ۵۳). در بوژگان گونه اسگرافیاتوی تک‌رنگ، دو رنگ و چند رنگ با خطوط ظریف هندسی کنده بر سطح سفال به همراه لعاب پاشیده با رنگ‌های سبز، زرد و قهوه‌ای به دست آمده است (تصویر ۶). نمونه‌های بوژگان در نگاه منطقه‌ای قابل تطبیق با نمونه‌های نیشابور (Wilkinson, 1973: 77-78)، شادیاخ (غفارپور، ۱۳۸۹: ۱۱۲)، بلقیس (زارعی، عامریان و نیک‌گفتار، ۱۳۹۵: ۷۳) و جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۱۶۰) بوده و در دیگر مناطق نیز مانند جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۷)، سیراف (Whitehouse, 1979: 58) و جرجان (Kiani, 1984: 46) نیز گزارش شده است.

سفال با لعاب پاشیده: سفال با لعاب پاشیده در قرن چهارم هجری در بیشتر شهرهای خراسان بزرگ رایج بوده و شهرهای نیشابور و جرجان از مهم‌ترین مراکز ساخت این سفال در شمال شرق محسوب می‌شوند. به لحاظ سابقه تاریخی مرکز اولیه این نوع سفال کشور چین بوده و در دوره خلفای عباسی با توجه به رونق تجارت و بازرگانی بین چین و جهان اسلام این دسته از ظروف به کشورهای اسلامی نیز راه یافت و پس از مدتی مورد تقلید سفالگران مسلمان قرار گرفت (Northedge, & Kennet, 1994: 33). در بوژگان نمونه‌های نقش کنده زیر لعاب همراه با لعاب پاشیده نیز به دست آمده که به نظر می‌رسد دارای نقش مایه هندسی بوده است (تصویر ۶: طرح ۴). نمونه‌های بوژگان قرابت نزدیکی با نمونه‌های شهرکهن نیشابور (Wilkinson, 1973: 77)،

شادیاخ (غفارپور، ۱۳۸۹: ۸۱) و بلقیس (نیک‌گفتار، ۱۳۹۱: ۱۴۳) در حوزه خراسان و بندرگاه سیراف (Whitehouse, 1979: 52-59) دارند.

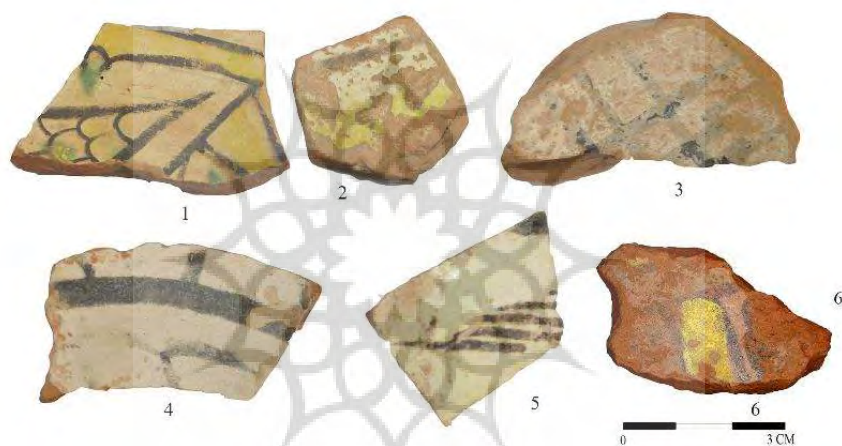

تصویر ۶. سفال‌های بوژگان از نوع اسگرافیاتو (تزئین نقش کنده زیر لعاب و لعاب پاشیده)

سفال گلابه‌ای: سفال گلابه‌ای با کاوش‌های نیشابور مطالعه، طبقه‌بندی و توصیف شده است (نوری و صالحی کاخکی، ۱۳۹۸: ۶) و در سده‌های نخست اسلامی به تعداد زیاد در نیشابور و افراسیاب در نزدیکی سمرقند تولید و در چرخه مبادلات اقتصادی به دیگر مناطق صادر می‌شده است که نمونه‌های بندر سیراف مصداق این موضوع هستند (عطایی، موسوی حاجی و کولابادی، ۱۳۹۱: ۷۲). این‌گونه سفالی در مراکز دیگر چون سیرجان، جیرفت، قومس و ری تقلید و به شکل محدودتری تولید می‌شده است. در سیرجان به عنوان نزدیک‌ترین مرکز، این نوع سفال به تعداد زیاد تولید می‌شده و طرح‌های آن محدود به کتیبه‌های کوچک، شبه کتیبه و خطوط موازی بوده که به شیوه‌های متمایز از سبک نیشابور به کار رفته است (مرادی و کریمیان، ۱۳۹۹: ۲۷۹).

در نگاه کلی سفال‌های گلابه‌ای بوژگان شباهت زیادی با سفال‌های شهر نیشابور دارند که از مراکز مهم تولید این‌گونه سفال است. کاوش‌های انجام شده در تپه مدرسه، سبزپوشان، قنات تپه و شادیاخ نمایانگر این فرهنگ سفالی‌اند (غفارپور، ۱۳۸۹: ۸۰-۸۲). در نمونه‌های بوژگان سفال لعاب گلی با نقوش سیاه روی زمینه سفید به‌دست‌آمده است که سفال پس از پخت با پوشش گلی تزئین شده و سپس نقش عبارات به خط کوفی یا خطوط تزئینی به رنگ سیاه روی آن نوشته می‌شد (تصویر ۷: طرح ۵). ویژگی این ظروف، آن است که بیشتر فضای ظروف، خالی است و در گوشه‌ای از آن عبارتی نقش شده است. باید اشاره شود که این تزئین ابداع سفالگران سامانی در سده سوم و چهارم هجری است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۱۶؛ کامبخش‌فرد، ۱۳۷۹: ۴۴۰). علاوه بر این، نمونه‌هایی با لعاب گلی و نقوش رنگارنگ روی زمینه سفید نیز به‌دست‌آمده

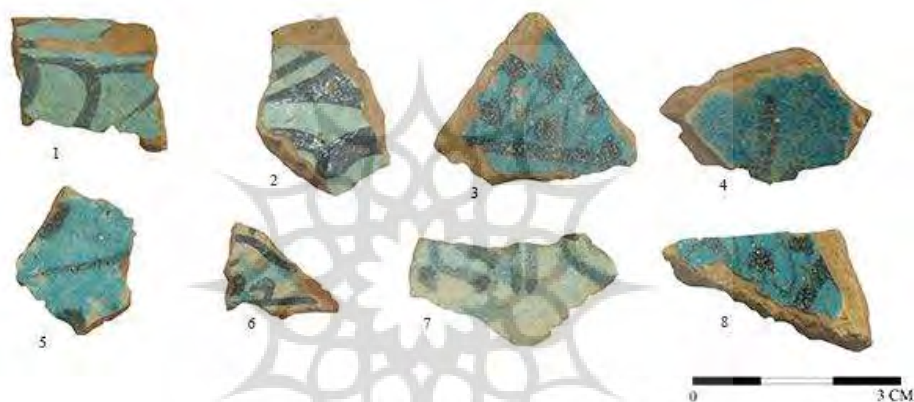
(تصویر ۷: طرح ۱، ۲ و ۶) که متعلق به دورانی است که کیمیاگران و تهیه‌کنندگان لعاب با رنگ‌های مختلف و با اکسیدهای متنوع آشنا شده‌اند و به تبع علاقه، نقوشی از انسان، گل‌ها، گیاهان و حیوانات را روی آن‌ها ترسیم می‌کردند (توحیدی، ۱۳۸۲: ۱۶۳). در میان مراکز تولید این نوع ظروف، نیشابور از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است و نمونه‌های متعددی از شهر کهن نیشابور گزارش شده است (Wilkinson, 1973: 15). علاوه بر آن از محوطه‌های بلقیس (نیک-گفتار، ۱۳۹۱: ۱۴۹؛ وحدتی، ۱۳۸۹: ۱۲۲) و جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۱۶۵) نمونه‌های مشابهی گزارش شده است.

تصویر ۷. سفال با تزئین لعاب گلی و انواع مختلف آن از بوژگان

سفال فیروزه قلم مشکی: مطالعات هنر سفالگری نشان می‌دهد که در قرن ششم هجری نقاشی زیر لعاب یا قلم مشکی برای تزئین ظروف سفالی استفاده می‌شده است (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۷۱). بدین‌گونه که دارای نقوش سیاه روی زمینه فیروزه‌ای، سبز و سبز-آبی زیرلعاب شفاف است. سفال مذکور در اکثر شهرهای مهم دوران اسلامی در حوزه خراسان بزرگ مانند نیشابور و سمرقند (کامبخش‌فرد، ۱۳۷۹: ۴۶۹) گزارش شده است. در کاوش‌های نیشابور به‌ویژه شادیاخ (غفارپور، ۱۳۸۹: ۸۸) نمونه‌های شاخصی از این شیوه گزارش شده که به رنگ‌های مختلف روی زمینه سفید، آبی و فیروزه‌ای ایجاد شده‌اند. در حوزه‌های هم‌جوار مانند دشت سیستان که طبق گاه‌نگاری ارائه شده در سده‌های ششم تا نهم هجری و همزمان با دوران تیموری گاه‌نگاری نسبی

شده‌اند، رایج‌ترین نمونه بوده‌اند (موسوی حاجی و عطایی، ۱۳۸۹: ۲). در بسیاری از دیگر مناطق ایران در حوزه دشت گرگان و شهرهایی مانند جرجان، فلات مرکزی و شهرهایی مانند ری این نمونه گزارش شده است. باید اشاره شود که در سده‌های متأخر اسلامی و به عنوان مثال در دوره ایلخانی نیز این گونه در شهرهایی مانند سلطان‌آباد قابل تشخیص است (Pope, 1967: 1840-1845). در مطالعات بوژگان مشخص شده که تعداد قابل توجهی از سفال‌ها با این روش تزئین شده‌اند و خمیره برخی از آن‌ها با جنس خمیره سنگ است. در حالت کلی نقوش سیاه رنگ روی بدنه ایجاد شده و با لعاب‌هایی به رنگ‌های فیروزه‌ای و آبی تثبیت شده‌اند (تصویر ۸).

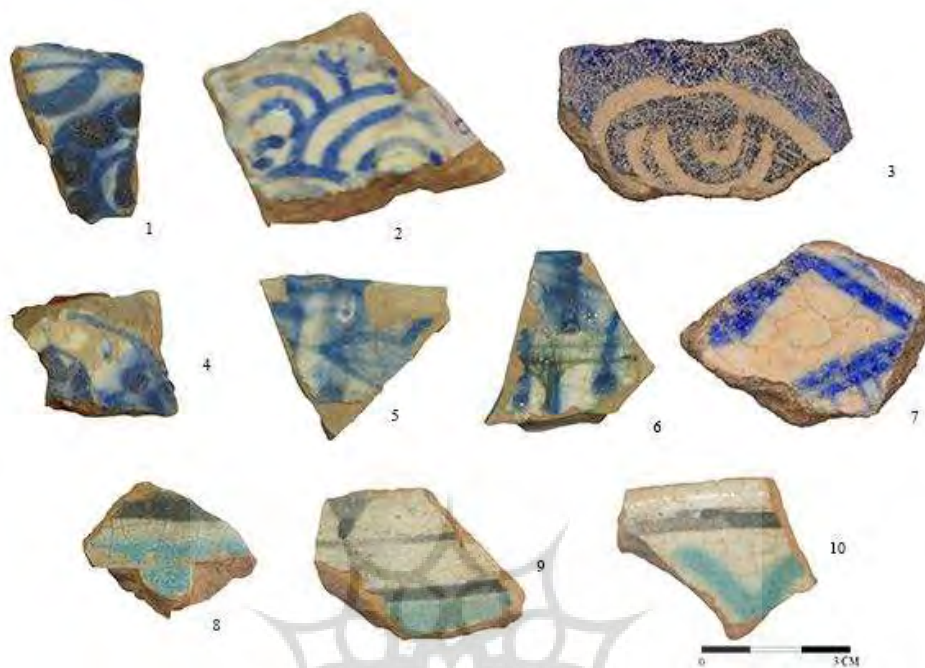

تصویر ۸. سفال منقوش لعابدار از نوع فیروزه قلم مشکی از بوژگان

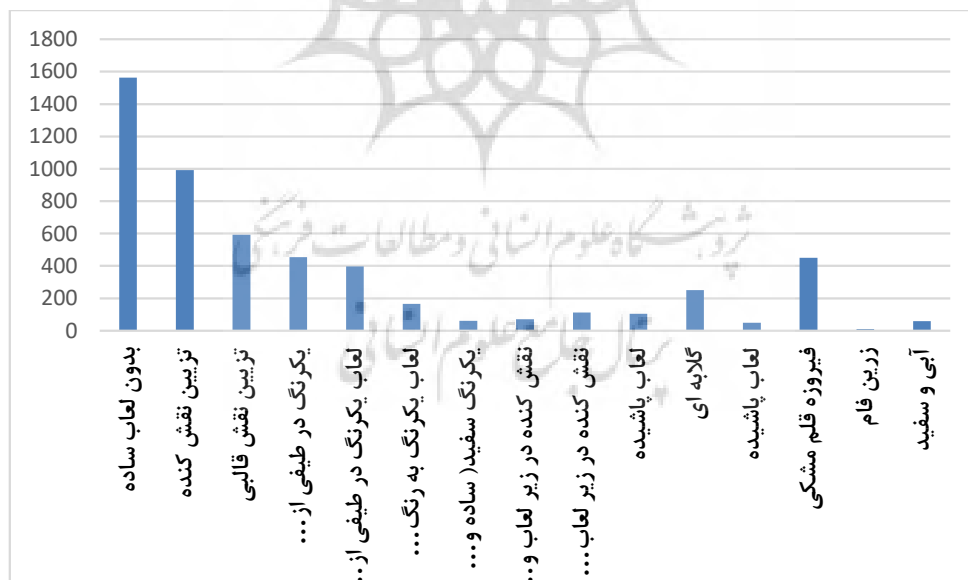
سفال زرین‌فام: در مورد علت و چرایی تولید این نوع از سفال اشاره شده که هم‌زمان با قرون سوم و چهارم هجری در کلیه شهرهای مهم دوران اسلامی به جهت منع تولید ظروف سیمین و زرین دوره‌های پیشین نخبگان اجتماع گرایش به استفاده از این ظروف داشته و سبب تولید آن شده‌اند (ر.ک به نصری، ۱۳۹۹). البته برخی نیز رواج این ظروف را نتیجه مردمی شدن هنر در دوران سلجوقی می‌دانند (نیکخواه و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۰۸). تولید این سفال همانند سفال فیروزه قلم مشکی در سده‌های ششم تا هشتم هجری در ایران رواجی چشمگیر داشته و می‌توان گفت که توسعه آن در دوره سلجوقیان رخ داده است. در خصوص ریشه این فناوری پژوهشگران معتقدند که ریشه‌های آن در قرون اولیه اسلامی و در مناطق غربی سرزمین اسلامی بوده است (Watson, 1985: 10-16). باید اشاره شود که در متون و منابع اسلامی ساخت سفال و کاشی

زرین فام را در سه دوره تقسیم‌بندی نموده‌اند (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴: ۴۴) که نمونه‌های بوژگان در سده‌های میانی قابل گاه‌نگاری‌اند. براساس گزارش ثبتی این محوطه و بررسی سال ۱۳۶۴ ش چند قطعه از این نوع گزارش شده، که متأسفانه اطلاعات دقیق آن موجود نیست (لباف، ۱۳۶۴: ۲۱). نمونه‌های مشابه بوژگان از شادیاخ (غفاری، ۱۳۸۹: ۱۳۴)، جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۱۶۶)، محوطه‌های حاشیه خلیج فارس و جنوب ایران (Priestman, 2013: 700)، کاشان (گروبه، ۱۳۸۴: ش ۲۴۴) و ری (Treptow, 2007: 53) به‌دست آمده است.

سفال آبی سفید: از نمونه‌های بسیار رایج در هنر سفالگری دوران اسلامی سفال آبی سفید است و مطالعات باستان‌شناسی نشان می‌دهد از سده‌های نخستین تا متأخر رواج داشته است که البته در هر دوره با تغییراتی همراه بوده است. براساس کاوش‌های شهر سامرا در بازه زمانی قرون سوم و چهارم هجری اولین نمونه‌ها گزارش شده است (صالحی کاخکی، صدیقیان و منتظر ظهوری، ۱۳۹۱: ۲). در حوزه خراسان بزرگ در کاوش‌های نیشابور نمونه‌های متعددی به‌دست آمده است که در گاه‌نگاری نمونه‌های منطقه حائز اهمیت‌اند (Wilkinson, 1973: 259). در قرون میانی نیز نمونه‌های اندکی یافت شده اما در دوره‌های بعد از نمونه‌های بسیار رایج می‌گردد (توحیدی، ۱۳۸۲: ۲۸۷). در دیگر شهرهای خراسان مانند جیزد (معتبر رودی، ۱۳۹۴: ۶۸) این نمونه‌ها گزارش شده‌اند. در حالت کلی نمونه‌های بوژگان باتوجه‌به اینکه ماحصل بررسی سطحی‌اند، می‌توانند در دوره‌های تاریخی میانی و متأخر اسلامی گاه‌نگاری شوند. البته اگر در کنار سایر روش‌های تولید سفال مد نظر قرار گیرند، احتمال انتساب آن‌ها به سده‌های میانی بسیار بیشتر است (تصویر ۹).

تصویر ۹. سفال‌های آبی و سفید محوطه بوژگان

نمودار ۲. فراوانی گونه‌های شناسایی شده از محوطه بوژگان

بحث و تحلیل

در برآیند اولیه مطالعه منابع مکتوب نشان می‌دهد که شهر بوژگان در سده‌های اولیه اسلامی مرکز ولایت جام است و نقش مهمی در تحولات تاریخی خراسان داشته است (زارعی و لاله، ۱۳۹۵: ۱۷۷-۱۷۸). جام و کرسی آن یعنی محوطه بوژگان از ابتدا در متون مهم دوران اسلامی به‌عنوان یکی از رستاق‌های نیشابور توصیف شده است. براین‌اساس نام بوژگان در متون صدر اسلام (قرن اول تا چهارم هجری) به صورت‌های بوژگان / پوزگان / پوچکان (خسروی، ۱۳۷۷: ۸۲۹) آمده و یکی از مناطق پیرامونی و خوره‌های خراسان ذیل نیشابور ذکر شده است (ابن فقیه همدانی، ۱۳۴۹: ۱۶۸). در دیگر متون مانند *المسالک و الممالک* که در حدود ۲۵۰ ق نگاشته شده (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۳-۲۴)، *البلدان* به تاریخ حدود ۲۸۲ ق (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۲۷۸) و *اعلاق النفیسه* کتابی تألیف شده در ۲۹۰ ق در شرح آگاهی‌های کهن از نجوم و شهرها و کشورها (ابن رسته، ۱۳۶۵: ۱۷۱) نام جام به‌عنوان یکی از استقرارهای پهنه فرهنگی نیشابور ذکر شده که منظور آن‌ها محوطه بوژگان بوده است (یاصفا و رحمتی، ۱۳۹۴: ۲۶۵-۲۶۶). دیگر متون نیز همچون *زین الاخبار* (گردیزی، ۱۳۴۷: ۱۷۵) و *تاریخ یمنی* (عتبی، ۱۳۷۴: ۱۸۶-۱۸۸) در ۳۹۱ ق در نبرد سامانیان و غزنویان، نبردهای اسماعیلیان در قرن پنجم هجری (فرقانی، ۱۳۸۵: ۲۲۱)، و چیره شدن سنجر سلجوقی در بوژگان بر مخالفان (خوافی، ۱۳۳۹-۱۳۴۱: ۲۱۰) به این شهر اشاره کرده‌اند.

این توصیف‌ها تا قرن نهم هجری ادامه پیدا می‌کند (حافظ ابرو، ۱۳۷۰: ۴۰) و پس از آن شواهد اضمحلال این شهر نمایان می‌شود اما در این سده‌ها بوژگان به دلیل قرارگرفتن بر سر راه نیشابور به هرات اهمیت داشته و بدون شک تحولات شهرهای مهم ذکر شده سبب رشد و توسعه بوژگان شده است. در متون جغرافیایی بارها به این موضوع اشاره شده و به نقل از ابن حوقل آمده است که در قرن چهارم هجری فاصله نیشابور تا بوزجان چهار مرحله، و از آنجا تا بوشنج (پوشنگ) نیز چهار مرحله و از آنجا تا هرات یک مرحله بوده است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۴۵۳).

بوژگان یا بوزجان در بررسی‌های باستان‌شناسی سال‌های ۱۳۹۲ ش و ۱۴۰۲ ش دقیق‌تر مورد مطالعه قرار می‌گیرد و براساس آن به‌عنوان مرکز و کرسی ولایت جام بر سر راه ابریشم و جاده مهم نیشابور به هرات و دیگر شهرها، مانند مالین و باخرز، مبادلات تجاری و فرهنگی گسترده‌ای

با مناطق هم‌جوار و دوردست داشته است. این شهر در سده‌های نخست شکل گرفته، در سده‌های میانی توسعه یافته و سپس از بین رفته است. در این بین یافته‌های سفالی درک بهتری از تحولات بوژگان و تبیین حیات شهری آن دارند. از بررسی‌های بوژگان سفال‌های ویژه‌ای به‌دست‌آمده که براساس آن می‌توان فرهنگ‌های سفالی را شناسایی کرد و گاه‌نگاری این شهر را ارائه داد. گاه‌نگاری سفالینه‌ها و مقایسه تطبیقی آن‌ها نشان می‌دهد، اوج گسترش سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بوژگان قرون سوم تا ششم هجری بوده است. همچنین گونه‌های سفالی نشان می‌دهند، این شهر احتمالاً تا قرن نهم هجری همچنان مورد استفاده بوده است.

علاوه‌براین، یافته‌های سفالی بوژگان نشانه‌هایی از ارتباطات اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی درون منطقه‌ای و برون منطقه‌ای دارد (افضلی و خالدیان، ۱۴۰۲: ۲۱). آن‌ها می‌توانند به درک روابط و اشتراکات سرزمین‌های مختلف کمک کرده و به چگونگی این ارتباطات و یا شباهت‌ها اشاره کنند (موسوی‌حاجی، و عطایی، ۱۳۸۹: ۳۲۵-۳۲۶). سفال‌های نمونه‌برداری شده از بررسی بوژگان به درک بهتر این موضوع کمک می‌کنند. وجود گونه‌های متنوع سفالی و فرهنگ‌های آن‌ها در سده‌های اولیه و میانه اسلامی نشان‌دهنده ارتباطات تجاری با دیگر مناطق است. در سده‌های نخست وجود سفال گلابه‌ای که شباهت ویژه‌ای به نیشابور دارد و در کنار اشاره‌های متعدد متون به قرارگیری آن در پهنه فرهنگی نیشابور (باصفا و رحمتی، ۱۳۹۴: ۲۶۸) به ارتباط ویژه بوژگان و نیشابور اشاره دارند، هر چند که ممکن است برخی از برندهای سفالی با کیفیت پایین‌تری در چند مرکز با درجه اهمیت دوم ساخته شده باشند. علاوه‌براین، سبک اسگرافیاتو یک فناوری مشترک میان شهرهای اسلامی سده‌های نخست تا میانی اسلامی محسوب می‌شود که مصداقی بر ادعای مذکور است.

به هر ترتیب تولید گونه‌های یکسان در شهرها و محوطه‌های مختلف اسلامی می‌تواند دلیلی بر روابط فرهنگی و اقتصادی میان شهرهای مختلف اسلامی باشد (افضلی و خالدیان، ۱۴۰۲: ۲۲) موقعیت مکانی مناسب کمک زیادی به گسترش انواع سفال‌ها در شبکه مبادلاتی می‌کند که شباهت گونه‌های سفالی میان محوطه‌های مهمی مانند نیشابور، شادیاخ، توس، بلقیس، سیستان به این ارتباطات صحنه می‌گذارد. در سده‌های میانی تولید سفال‌های شأن‌زا که به نوعی نشان‌دهنده ثروت و رشد اقتصادی جامعه نیز هستند، در بوژگان به‌دست‌آمده است. به‌عنوان مثال

نمونه‌های زرین فام، آبی سفید و فیروزه قلم مشکلی از این دست هستند. ضمن اینکه هم‌گونی آن‌ها با دیگر مناطق به ارتباطات گسترده تجاری و فرهنگی بوژگان با مناطق هم‌جوار و دوردست تأکید می‌کنند. همچنین از دوره سلجوقی سفال‌های قالب‌زده، تک‌رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی گزارش شده که نشانه‌هایی از حیات شهری آن در دوره سلجوقی دارد.

نتیجه‌گیری

حوزه جام، به دلیل دارا بودن بسترهای مناسب جهت توسعه از دیر باز مکان مناسبی برای اجتماعات انسانی بوده است. در این حوزه شهر بوژگان از کلیدی‌ترین شهرهای دوره اسلامی منطقه محسوب شده که بقایای آن متاسفانه به شدت تحت تأثیر فرآیندهای بعد از نهشته شدن آسیب دیده است. باین حال در بررسی روشمند باستان‌شناسی محوطه بوژگان، اطلاعات ارزنده‌ای از حیات شهری آن به دست آمده است. در این شهر گونه‌های سفالی متعددی به دست آمده که گاه‌نگاری مقایسه‌ای آن‌ها نشان می‌دهد، در سده‌های نخست و میانی اسلامی حیات شهری در آن وجود داشته است. با توجه به مطالعاتی که روی مجموعه سفالی مربوط به سده‌های اولیه تا هفتم هجری این محوطه انجام شده است، گونه‌های اصلی سفال ساده (بدون لعاب و بدون تزیین)، ساده منقوش (بدون لعاب منقوش)، ساده با نقش کنده، ساده با تزیین قالب‌زده قابل تشخیص است. این گونه‌ها -به جز قالب‌زده که در دوران سلجوقی رایج بوده- در اکثر دوره‌های اسلامی مورد استفاده بوده‌اند. گونه‌های گلابه‌ای و نقش کنده زیر لعاب ساده و پاشیده در سده‌های نخست تا پنجم هجری و نمونه‌های لعابدار تک رنگ، فیروزه قلم مشکلی، زرین فام و آبی سفید در سده‌های میانی قابل تاریخ‌گذاری هستند. علاوه بر این، بوژگان در سده‌های اولیه اسلامی و هم‌زمان با شهر نیشابور شکل گرفته و در پهنه فرهنگی آن و مسیر ارتباطی مهم به هرات شکوفا شده است. دیگر گونه‌های سفالی نیز شکوفایی آن را در سده‌های میانی نشان می‌دهند. برآیند کلی قراین باستان‌شناسی در کنار منابع اسنادی نشان می‌دهد، بوژگان شهری پایدار است و در کنار شهرهای مهمی مانند نیشابور و هرات در تحولات تاریخی شهرهای اسلامی شرق ایران تأثیرگذار بوده است.

تشکر و قدردانی: در انجام فعالیت میدانی از جناب آقای عباسزاده، معاون محترم میراث فرهنگی؛ آقای محمود طغرای، مسئول محترم اداره حفظ و احیا؛ جناب آقای مهندس سیاوش صابری مقدم، ریاست محترم اداره میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری تربت جام و جناب آقای مهندس متقی از اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی قدردانی می‌گردد.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد. (۱۳۴۵). *صورة الأرض* (ترجمه جعفر شعار). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم. (۱۳۷۱). *المسالك و الممالک* (ترجمه سعید خاکرند). تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل.
- ابن رسته، احمد. (۱۳۶۵). *اعلاق النفیسه* (ترجمه حسین قره‌چانلو). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن فقیه همدانی، ابوبکر. (۱۳۴۹). *مختصر البلدان* (ترجمه ح. مسعود). تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- افضل، زینب، و خالدیان، ستار. (۱۴۰۲). گونه‌شناسی و گاه‌نگاری یافته‌های سفالی محوطه باغ‌بمید سیرجان از سده‌های اولیه اسلامی تا سده هفتم هجری قمری. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۵ (۱)، ۱-۲۷. doi. 10.22059/jarcs.2022.343725.143120
- امیرحاجلو، سعید، و سقایی، سارا. (۱۳۹۷). گسترش و تنوع گونه‌های سفال دوران اسلامی در سکونت‌های دشت نرماشیر. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۹ (۸)، ۲۰۷-۲۲۶. doi. 10.22084/nbsh.2019.17433.1823
- باصفا، حسن، رحمتی، مهدیه. (۱۳۹۴). تحلیل پهنه فرهنگی شهر نیشابور در قرن‌های اولیه و میانه اسلامی براساس منابع مکتوب (مطالعه موردی: شهر بوژگان). *جامعه‌شناسی تاریخی*، ۷ (۱)، ۲۶۳-۲۷۶.
- بختیاری‌شهری، محمود، مرتضایی، محمد، و شعبانی صمغ‌آبادی، رضا. (۱۳۹۴). پژوهشی پیرامون جغرافیای تاریخی، فرهنگی ناحیه توس در چهار قرن نخستین اسلامی با اتکاء به داده‌های باستان‌شناختی و متون تاریخی. *پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۶ (۲۱)، ۱۱-۳۰. doi. 20.1001.1.22516131.1394.5.21.1.2
- توحیدی، فائق. (۱۳۸۲). *فن و هنر سفالگری*. چاپ دوم. تهران: سمت.
- چوبک، حمیده. (۱۳۹۱). سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۴ (۱)، ۸۳-۱۱۲.

- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۷۰). *جغرافیای تاریخی خراسان در تاریخ حافظ ابرو*، تصحیح و تعلیق غلامرضا ورهرام. تهران: انتشارات اطلاعات.
- حسینی، هاشم. (۱۳۸۵). *بررسی باستان‌شناختی محوطه اسلامی تابران توس*. وضعیت هنرهای معماری و سفالگری (پایان‌نامه دکتری). رشته باستان‌شناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، ایران.
- خسروی، خسرو. (۱۳۷۷). *بوزجان. دانشنامه جهان اسلام*. ج ۴. قم: مرکز دایره المعارف الفقه الاسلامی.
- خوافی، احمد. (۱۳۳۹-۱۳۴۱). *مجمعل فصیحی*. ج ۲. مشهد: محمود فرخ.
- دارک، کن. آر. (۱۳۷۹). *مبانی نظری باستان‌شناسی (ترجمه کامیار عبدی)*. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- رحمتی. مهدیه. (۱۳۹۲). *بررسی روشمند باستان‌شناختی محوطه تاریخی بوژگان* (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد)، رشته باستان‌شناسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه گلستان، ایران.
- رضانژاد، حسین. (۱۳۸۰). *شناخت و معرفی سفال‌های ارگ تابران توس* (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ایران.
- رفیع‌فر، جلال‌الدین. (۱۳۷۳). *باستان‌شناسی. دانشنامه جهان اسلام*. ج ۱. انتشارات بنیاد دایره المعارف اسلامی، ۴۸۴-۴۸۶.
- رفیعی، لیلا. (۱۳۷۷). *سفال ایران از پیش از تاریخ تا عصر حاضر*. تهران: یساولی.
- زارعی، علی، و لاله، هایده. (۱۳۹۵). *بررسی نقش و اهمیت مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جامی در روند تحولات شهرسازی شهر تاریخی تربت جام (از دوره سلجوقی تا اواخر دوره پهلوی)*. پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۶ (۱۰)، ۱۷۳-۱۹۲.
- doi: 10.22084/nbsh.2016.1553
- زارعی، محمدابراهیم، عامریان، حمید، و نیک‌گفتار، احمد. (۱۳۹۵). *طبقه‌بندی گونه سفالینه‌های لعاب‌دار قرن ۲ تا ۴ هجری کشف‌شده از شهر تاریخی بلقیس (اسفراین کهن)*. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۸ (۱)، ۵۷-۷۶. doi: 10.22059/jarcs.2016.59495
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۶). *دییاجه ای بر هنر ایرانی اسلامی*. قم: توانمندان.

- صالحی کاخکی، احمد. (۱۳۷۲). *معماری ایرانی در شرق خراسان* (پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، ایران.
- صالحی کاخکی، احمد، صدیقیان، حسین، و منتظرظهوری، مجید. (۱۳۹۱). بررسی روند تولید آبی و سفید در ایران طی ادوار مختلف اسلامی. *پژوهش هنر*، ۳ (۵)، ۱-۱۳.
- طغریایی، محمود. (۱۳۷۷). *گزارش ثبتی محوطه تاریخی بوژگان*. مشهد: اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان رضوی. (چاپ نشده).
- عتبی، محمد بن عبد الجبار. (۱۳۷۴). *تاریخ یمینی* (ترجمه ناصح بن ظفر جرفادقانی). مصحح جعفر شعار. تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- علیزاده عباس. (۱۳۸۳). نظریه و عمل در باستان‌شناسی. *گزارش‌های باستان‌شناسی* (۳)، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی.
- علیزاده، کریم. (۱۳۸۱). معرفی روش ثبت و ضبط اشیاء در یک بررسی باستان‌شناختی. *باستان پژوهی*، ۹ (۱)، ۱-۱۱.
- عطایی، مرتضی، موسوی حاجی، سیدرسول، و کولابادی، راحله. (۱۳۹۱). سفال منقوش گلابه‌ای (انواع، گستردگی، تاریخ‌گذاری). *نگره*، ۷ (۲۳)، ۷۰-۸۷.
- غفارپور، لیلا. (۱۳۸۹). *بررسی تحلیل باستان‌شناختی سفالینه‌های محوطه اسلامی شادیاخ نیشابور* (پایان نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه محقق اردبیلی، ایران.
- فرقانی، محمد فاروق. (۱۳۸۵). *تاریخ اسماعیلیان قهستان*. ج ۱. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- کامبخش فرد، سیف‌الله. (۱۳۴۹). *کاوش‌های نیشابور و سفالگری ایران در سده ۵ و ۶ هـ.ق*. تهران: وزارت فرهنگ و هنر.
- _____ (۱۳۷۹). *سفال و سفالگری در ایران (از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر)*. تهران: ققنوس.
- کریمی، فاطمه، و کیانی، محمدیوسف. (۱۳۶۴). *هنر سفالگری دوران اسلامی ایران*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- کمشکی، ندا، و امیرحاجلو، سعید. (۱۳۹۸). مطالعه سفال‌های قالبی عصر سلجوقی در نمایشگاه ارگ قدیم بم. چهارمین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، بیرجند: دانشگاه بیرجند.
- گردریزی، عبدالحی بن ضحاک. (۱۳۴۷). *زین الاخبار*. تصحیح و مقابله عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- گروه، ارنست. (۱۳۸۴). *سفال اسلامی*. گزیده ده جلدی مجموعه هنر اسلامی. ج ۷. گردآوری و تدوین ناصرخلیلی (ترجمه فرنازحائری). تهران: کارنگ.
- لاله، هاید، لرزاده، زهرا، شجاعی اصفهانی، علی، و حاجی‌علیلو، سولماز. (۱۳۹۰). *پهنه شهر کهن نیشابور در گستره طبیعی و تاریخی از دوره ساسانی تا دوره قاجار*، گزارش ثبت عرصه و حریم مجموعه آثار شهر کهن نیشابور و حریم منظر آن. تهران: مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی [گزارش منتشر نشده].
- لباف، رجبعلی. (۱۳۶۴). *گزارش ثبتی محوطه بوژگان*. مشهد: اداره کل میراث فرهنگی خراسان رضوی. (چاپ نشده).
- لسترنج، گای. (۱۳۶۴). *جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی* (ترجمه محمود عرفان). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۷۰). *باستان‌شناسی و سفال*. *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۸ (۱۰)، ۴-۱۴.
- مرادی، حسن، کریمیان، حسن. (۱۳۹۹). *طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های دوران اسلامی دشت نیریز*. *مطالعات باستان‌شناسی*، ۱۲ (۳)، ۲۷۱-۲۷۹.
- مرتضایی، محمد. (۱۳۸۶). *مطالعه زیرساخت‌های طبیعی و فرهنگی در شکل‌گیری شهر گرگان (جرجان) در دوره اسلامی با مطالعه موردی کاوش در محوطه اسلامی شهر گرگان* (رساله دکتری باستان‌شناسی)، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، ایران.
- معتبرودی، مهسا. (۱۳۹۴). *شناخت مؤلفه‌ها و عوامل مؤثر در شکل‌گیری شهر دوران اسلامی جیزد در چشم‌انداز دشت خواف (پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی)*، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، مؤسسه آموزش عالی گلستان. ایران.
- منشی، محمدعلی. (۱۳۵۶). *سفرنامه رکن‌الدوله به سرخس*. تهران: محمد گلبن.

- موسوی حاجی، سید رسول، و مرتضی عطایی. (۱۳۸۹). *مطالعه مجموعه‌ای از نمونه‌های سفالین سیستان و زاهدان*. زاهدان: سازمان میراث فرهنگی صنایع دستی و گردشگری.
- نصری، اسماعیل. (۱۳۹۹). درآمدی بر شکل‌گیری سفالینه‌های زرین فام ایران در دوران اسلامی. *پیکره*، ۹ (۲۱)، ۱۱-۲۴. doi.10.22055/pyk.2020.16544
- نعمتی، محمدرضا، شراهی، اسماعیل، و صدرائی، علی. (۱۳۹۹). پژوهشی در سفالینه‌های قالب زدهٔ محوطهٔ زلف آباد فراهان. *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۰ (۲۶)، ۱۱۹-۱۴۰. doi.10.22084/nbsh.2020.14058.1612
- نوری، نجمه، و صالحی کاخکی، احمد. (۱۳۹۸). مستندنگاری سفال‌های گلابه ای منقوش رنگارنگ روی زمینه سفید (نمونه موردی موزه بنیاد مستضعفان تهران). *نگارینه هنر اسلامی*، ۶ (۱۷)، ۴-۲۲. doi.10.22077/nia.2019.2097.1171
- نیک‌گفتار، احمد. (۱۳۹۱). *گزارش فصل پنجم شهر تاریخی بلقیس / سفراین*. اسفراین: آرشیو پایگاه شهر بلقیس. (چاپ نشده).
- نیک‌خواه، هانیه، خزایی، محمد، حاتم، غلامعلی، و نیستانی، جواد. (۱۳۹۰). بازتاب شکل‌گیری دو پدیده اجتماعی بر سفال‌های زرین فام دوره‌ی سلجوقیان؛ پیدایش طبقه متوسط و مردمی شدن هنر. *فصلنامه مطالعات تاریخ فرهنگی*، ۳ (۹)، ۱۲۵-۱۰۷.
- هرینک، ارنی. (۱۳۷۶). *سفال ایران در دوران اشکانی* (ترجمه حمیده چوبک). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- یعقوبی، ابن واضح. (۱۳۸۱). *البلدان* (ترجمه محمد ابراهیم آیتی). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- Allan, J. (1982). *Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period*, New York: Metropolitan Museum of Art.
- Bulliet, R. (1976). Medieval Nishapur: A Topographic and Demographic Reconstruction. *Studia Iranica*, 5(1): 68-89.
- Burke, H., & Smith, S. (2004). *The Archaeologist's Field Handbook*. Sydney: Allen and Unwin.
- Kervran, M. (2005-2006). *Nishapur, Rapport de la Mission archéologique irano-français*. Iranian Center for Cultural Heritage and Tourism Organization, (Unpublished).

- Kiani, M. (1984). *The Islamic City of Gurgan*. Deutsches Archäologisches Institut. Abt. Teheran. Archäologische Mitteilungen aus Iran. Ergänzungsband 11. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.
- Northedge, A., & Kennet, D. (1994). The Samarra horizon. In E.J. Grube (Ed.), *Cobalt and Luster. The first centuries of Islamic pottery, The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art*, 9(1): 21-35.
- Pope, A. U. (1967). The Ceramics Art in Islamic Times: The Middle Period, In Pope, Arthur Upham & Phillis Ackerman (Eds.), *Survey of Persian Art*. Vol. IV. London and New York: Oxford University Press.
- Priestman, S. (2013). *A Quantitative Archaeological Analysis of Ceramic Exchange in the Persian Gulf and Western Indian Ocean, AD c.400 – 1275*. PhD Thesis, Centre for Maritime Archaeology, University of Southampton, England.
- Shepard, A. O. (1980). *Ceramics for the Archaeologist*. Washington DC: Carnegie Institution of Washington,.
- Treptow, T. (2007). *Daily Life Ornamented; the Medieval Persian City of Rayy*. Chicago: Oriental Institute Museum of the University of Chicago.
- Watson, O. (2004). *Ceramic from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson Publication.
- Watson, O. (1985). *Persian Lustre Ware*. Published by London : Faber and Faber.
- Whitehouse, D. (1979). Islamic glazed pottery in Iraq and the Persian Gulf: the ninth and tenth centuries. *Annali. Istituto Orientale di Napoli*, 39(1): 45-61.
- Wilkinson, C. k. (1961). The Glazed Pottery of Nishapur and Samarkan. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*. New Series, 20(3), 102-115.
- Wilkinson, C. k. (1971). Islamic archaeology in Iran. *Expedition*, 13(1): 62-65.
- Wilkinson, C. k. (1973). *Nishapur, pottery of Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Wilkinson, C. k. (1986). *Nishapur: Some Early Islamic Building and Their Decoration*. New York: the Metropolitan Museum of Art.
- Williamson, A.G. (1987). Regional distribution of medieval Persian pottery in the light of recent investigations. In, J.W. Allan, & C. Roberts (Eds.), *Syria and Iran, Three Studies in Medieval Ceramics*. *Oxford Studies in Islamic Art* 4, 11-22.